

Estudis d'etnobotànica farmacèutica al Pallars

Antoni Agelet

Oferim a continuació una breu ressenya de les dades més rellevants de la tesi doctoral *Estudis d'etnobotànica farmacèutica al Pallars* (2.616 pàgines, 148 figures, 194 taules, 13 annexos i 4 disquets), feta pel biòleg Antoni Agelet sota la direcció del professor de botànica, doctor Joan Vallès, i presentada al mes de maig de 1999 a la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona.

El territori estudiat és constituït per dues comarques de muntanya, el Pallars Jussà i el Pallars Sobirà, considerades no pas en funció de les actuals divisions polítiques o administratives, sinó sota l'òptica de la divisió geogràfica i històrica: el Pallars com a conjunt de terres vertebrades pel riu Noguera Pallaresa. La nostra intenció inicial ha estat la de dreçar un inventari crític de l'ús de plantes medicinals al Pallars, dins de la línia de recerca en Etnobotànica del Laboratori de Botànica de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. L'element primordial és l'espècie vegetal i l'ús que l'home en fa; com a elements secundaris —però no pas per això mancats de valor— hi ha tota la càrrega sociològica, antropològica, etnològica o lingüística teixida al seu voltant. Malgrat això, no s'han deixat de banda altres recursos terapèutics i/o profilàctics utilitzats pel col·lectiu pallarès, ja siguin d'origen animal o inorgànic (formen part de l'univers etnofarmacològic) i fins i tot totes aquelles pràctiques, sovint intangibles, catalogades habitualment com a curanderisme o inscrites dins l'àmbit hagioteràpic.

Metodologia de la recerca

La metodologia de treball seguida la podem dividir en tres fases:

- a) Fase prèvia (elecció i delimitació del territori a estudiar)
- b) Treball de camp i de laboratori
- c) Confecció del catàleg etnobotànic i interpretació dels resultats.

El treball de camp ha abastat un lapse de temps superior als cinc anys i mig. La informació obtinguda de la recerca de camp deriva de converses amb persones sense cultura científica i, en general, d'edat avançada, nascudes en la zona d'estudi o que han viscut en ella durant un temps significatiu.

S'han enregistrat un total de 291 cintes magnetofòniques, l'equivalent a 395 hores de gravació. S'han dut a terme 155 entrevistes, les quals impliquen un total de 264 persones. Els marges d'edat de les persones entrevistades queda comprès entre els 30 i els 101 anys. Considerat per professions, el 34,5% de la població entrevistada són mestresses de casa, el 18,42% pagesos, l'11,4% pastors, el 17,83% ramaders i el 17,83% restant té feines diverses.

De les espècies citades, sempre que ha estat possible, se n'han recollit mostres i han estat determinades al laboratori. Els plecs d'herbari preparats han estat dipositats a l'Herbari del Laboratori de Botànica de la Facultat de Farmàcia de Barcelona (BCF).

Amb les espècies vegetals citades i determinades s'ha confeccionat el catàleg d'etnobotànica farmacèutica i, seguidament, s'ha procedit a la interpretació i discussió dels resultats.

El catàleg etnobotànic s'ha diferenciat en vuit unitats: a) Espècies utilitzades en terapèutica. b) Espècies utilitzades amb finalitat profilàctica. c) Mescles utilitzades en terapèutica o profilaxi. d) Espècies utilitzades com a elements de diagnòstic. e) Espècies utilitzades amb finalitat magico-terapèutica. f) Espècies nocives, tòxiques o letals. g) Espècies no utilitzades en terapèutica o profilaxi, però amb possible ús en l'àmbit sanitari. h) Espècies vegetals indeterminades (utilitzades en terapèutica i/o profilaxi o considerades nocives o tòxiques).

"Oli de cop" (maceració en oli d'oliva de la part aèria o les summitats floríferes d'*Hypericum perforatum* L.). Medicament de gran reputació popular; usat com a antiinflamatori, antitòxic, antisèptic i vulnerari.

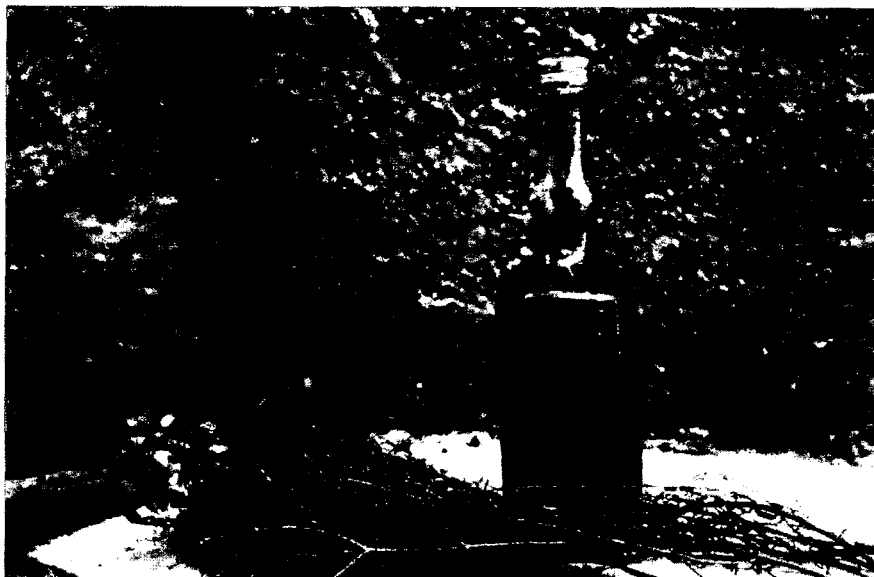
Fotografia: Antoni Agelet

Principals resultats obtinguts en l'àmbit de l'Etnobotànica farmacèutica

A partir dels resultats obtinguts en la recerca constatem que el catàleg de l'etnoflora pallaresa consta de 529 espècies. D'elles, 437 (82,6%) són espècies utilitzades en l'àmbit sanitari, 60 (11,34%) són espècies amb altres usos i 32 (6,04%) són espècies per a les quals només s'ha detectat el nom popular. De les 437 espècies utilitzades en l'àmbit sanitari, 410 (93,82%) són emprades en terapèutica, 94 (21,51%) amb finalitat profilàctica, 12 (2,74%) com a elements de diagnòstic, 40 (9,15%) són utilitzades amb finalitat magicoterapèutica o magicoprofilàctica, 146 (33,4%) són reconegudes com a nocives o tòxiques i 55 (12,58%) corresponen a espècies no utilitzades en terapèutica o profilaxi però amb possible ús en l'àmbit sanitari.

Per a les espècies utilitzades en terapèutica s'han localitzat un total de 410 espècies vegetals i 3.438 medicaments, a partir dels quals es cobreixen els 193 grups terapèutics que hem pogut documentar. Les indicacions terapèutiques per a infeccions/infestacions ocupen el lloc més destacat (19,92%); en segon lloc apareixen les indicacions per a trastorns en el sistema digestiu (14,52%) i en el tercer tenim els traumatismes (13,44%). Els grups amb més baixa significació són els destinats a combatre trastorns en el sistema immunitari i en el sistema nerviós.

La terapèutica és de caire bàsicament farmacològic (94,82% dels medicaments). En un discret segon lloc hi ha la terapèutica alimentària; allò que hom menja i que alhora que serveix com a aliment esdevé, també, un medicament. El tercer tipus de terapèutica localitzat és la terapèutica d'aversió, la qual es fonamenta en la repugnància o rebuig accentuat envers alguna cosa; molt sovint, té per objecte trencar l'addicció a un hàbit o una conducta. La majoria dels medicaments usats són simples (només hi intervé una espècie vegetal; 53,22%).

S'estableix un clar predomini de les formes farmacèutiques d'administració oral i de les formes farmacèutiques dermatològiques. Les formes farmacèutiques més importants són: tisana (33,71%), emplastre (13,14%) i la loció (12,16%). Els preparats galènics més importants són els obtinguts per extracció (52,06%).

Els resultats obtinguts posen de manifest que la terapèutica pallaresa és de caràcter bàsicament curatiu, pal·liatiu i simptomàtic. La resta de categories medicamentoses tenen una moderada o baixa representació. També es detecten medicaments que poden ser catalogats com a placebo.

La majoria dels medicaments localitzats tenen aplicació en medicina humana (72,11%), el 25,47% en veterinària i el 2,3% són utilitzats indistintament en medicina humana i veterinària; per a un 0,1% no hem pogut establir la destinació.

De les 437 espècies utilitzades en l'àmbit sanitari, 410 (93,82%) són emprades en terapèutica i només 94 (21,51%) amb finalitat profilàctica. Hem localitzat un total de 40 grups profilàctics i 161 medicaments, dels quals 118 (73,29%) són emprats en terapèutica i profilaxi; la resta (43 medicaments, el 26,7%) només són utilitzats en profilaxi. La major part dels medicaments es destinen a combatre infec-

cions/infestacions (59,02%). Predominen les formes farmacèutiques dermatològiques (32,09%) sobre les d'administració oral (30,86%).

Un total de 236 espècies són utilitzades en mesclades de caràcter terapèutic i/o profilàctic. D'elles, el 95,2% corresponen a medicaments només utilitzats amb finalitat terapèutica, el 3,34% a medicaments utilitzats amb finalitat terapèutica i profilàctica i l'1,44% a medicaments només utilitzats amb finalitat profilàctica. S'han trobat un total de 103 grups terapèutics i/o profilàctics i 688 medicaments distints. Destaca el predomini de medicaments només utilitzats amb finalitat terapèutica, especialment des de l'àmbit de la farmacologia i, de manera secundària, des de la terapèutica alimentària.

Només dotze espècies vegetals són emprades al Pallars com a elements de diagnòstic; representen el 2,74% de les espècies utilitzades en l'àmbit sanitari i, en conseqüència, esdevenen les menys importants des d'un punt de vista quantitatiu. Les malalties més diagnosticades són l'helmintiasi, la pleuritis i la infecció crònica articular. L'emplastre és la forma farmacèutica més habitual. La majoria dels diagnòstics es basen en la combinació dels símptomes i signes que el malalt facilita amb els que resulten del tractament.

Xarop de pinya d'abet (*Abies alba* Mill.),
usat com a anticatarral i antiasmàtic;
també es pot fer amb pinyes tendres de
pi negre o de pi roig.
Fotografia: Antoni Agelet

La gran majoria dels procediments de diagnòstic s'utilitzen en medicina humana.

Un total de 40 espècies són utilitzades amb finalitat magicoterapèutica o magico-profilàctica, les quals representen el 9,15% de les espècies utilitzades en l'àmbit sanitari. D'aquestes 40 espècies, només dues —la carlina (*Carlina acanthifolia* All.) i la vimenera (*Salix viminalis* L.)— són utilitzades, estrictament, amb finalitat magicoterapèutica i/o magico-profilàctica; les restants són emprades també en terapèutica i/o profilaxi. Pel que fa als usos terapèutics i/o profilàctics, s'estableix un clar predomini dels antiberrugosos, antisèptics i preventius de malalties.

En 146 espècies es descriuen efectes nocius o tòxics. La gran majoria són utilitzades amb finalitat terapèutica o profilàctica (85,62%) i un nombre força elevat d'elles són àmpliament estimades i emprades en fitoteràpia popular. Un 57,85% del coneixement sobre el caràcter nociu o tòxic d'aquestes espècies deriva d'iatrogènies observades pels informants en l'ús terapèutic o profilàctic d'aquestes plantes; un 26,42%, d'observacions al voltant de l'alimentació; el 9,64%, d'actes fortuits; i el 6,07% és conegut per altres vies.

També s'ha detectat un conjunt d'espècies que sense ser utilitzades en terapèutica o profilaxi pels informants —si més no de manera conscient—, per les característiques que se'ls atribueixen bé podrien tenir un ús dins l'àmbit sanitari. Es descriuen un total de 55 espècies, per a les quals s'han catalogat 22 usos; els més ben representats són els afrodisíacs, encebadors i galactagogs.

La informació obtinguda i detallada en el catàleg etnobotànic afecta plantes pertanyents a 101 famílies botàniques, de les quals 8 (totes elles d'angiospermes) assoleixen la més alta representació: *Asteraceae* (10,98%), *Rosaceae* (6,86%), *Lamiaceae* (6,4%), *Fabaceae* (6,4%), *Poaceae* (4,11%), *Liliaceae* (3,43%), *Apiaceae* (3,43%) i *Solanaceae* (2,29%). Dels grans grups sistemàtics, el de les angiospermes és el més ben representat (92,21%) i el de les moles el de menor envergadura (0,22%).

Per tal d'establir els usos no documentats en treballs previs hem procedit a contrastar la informació recollida amb una extensa base bibliogràfica. Així hem pogut esmentar per primer cop 52 espècies vegetals, en les quals es concentren 103 dels 867 usos no documentats que hem recollit. D'altra banda, reportem 136 medicaments a partir de simples o mescles a les quals s'atribueix una alta efectivitat medicinal.

Altres resultats d'interès derivats de la recerca

Al marge dels recursos fitoteràpics, la societat pallaresa ha disposat i disposa d'altres recursos terapèutics o profilàctics, tots ells interpretats com a integrants de la medicina popular. Hem pogut documentar un total de 475 medicaments d'origen animal, 185 d'origen inorgànic així com diverses pràctiques terapèutiques i profilàctiques en l'àmbit de la hidroteràpia, la cirurgia, les oracions remeieres, els sants taumaturgs, la mecanoteràpia, les pràctiques diaforètiques i l'helioteràpia.

Destaquen també les aportacions de caire antropològic (p. ex. el concepte de salut i malaltia), sociològic (p. ex. l'estructura social al voltant de la medicina popular), ecològic (p. ex. la percepció del paisatge) i lingüístic (p. ex. els noms populars de les plantes), de totes les quals donarem una detallada referència en un article proper.

Bibliografia

AGELET, A.; VALLÈS, J. (1994) "Primeres dades sobre l'Etnobotànica farmacèutica al Pallars". A: BLANCHÉ, C.; VALLÈS, J., ed. (1994) *Seminari d'Etnobotànica. Seminaris de la Institució Catalana d'Història Natural*, 8: 10 - 12.

AGELET, A.; BLANCHÉ, C.; BONET, M. À.; MUNTANÉ, J.; VALLÈS, J.; VILLAR, L. (1997) *Sobre la medicina popular del Pirineo. Las plantas tóxicas. Programa y resúmenes del II Congreso Internacional Etnobotánica'97*: 34. Secretaría de Medio Ambiente, Recursos Naturales y Pesca, Universidad Autónoma de Yucatán & Gobierno del Estado de Yucatán. Mérida.

ARNOLD-APOSTOLIDES, N. (1991) *Ethnobotanique et Ethnopharmacologie de la flore de Chypre et de l'Est méditerranéen*. Publications du Centre Régional de Phytosociologie. Bailleul.

ARTECHE, A.; URIARTE, C.; GÜENECHEA, J. I.; VANACLOTXA, B. (1994) *Fitoterapia. Vademecum de prescripción*. CITA, Publicaciones y documentación. Bilbao.

BARRAU, J. (1971) *L'Éthnobotanique au carrefour des sciences naturelles et des sciences humaines*. Bulletin de la Société Botanique de France, 118: 237-248.

BÉZANGER-BEAUQUESNE, L.; PINKAS, M.; TORCK, M. (1986) *Les plantes dans la thérapie moderne*. 2a ed. Paris: Maloine.

BÉZANGER-BEAUQUESNE, L.; PINKAS, M.; TORCK, M.; TROTIN, F. (1990) *Plantes médicinales des régions tempérées*. Paris: Éd. Maloine.

BLANCHÉ, C.; VALLÈS, J. (ed.) (1994): *Seminari d'Etnobotànica. Seminari de la Institució Catalana d'Història Natural*. 8: 1- 52.

- BONET, M. À. (1991) *Estudis etnobotànics a la vall del Tenes*. Universitat de Barcelona. Facultat de Farmàcia. [Tesi de llicenciatura]
- DUKE, J. A. (1986): *CRC Handbook of Medicinal Herbs*. CRC Press. Boca Raton.
- DURAFFOURD, C.; D'HERVICOURT, L.; LAPRAZ, J. C. (1986) *Cuadernos de fitoterapia clínica*. Barcelona-México, DF: Masson.
- ERICHSEN-BROWN, C. (1989) *Medicinal and other uses of North American plants*. 2a ed. New York: Dover Publications.
- FLEURENTIN, J.; CABALION, P.; MAZARS, G.; DOS SANTOS, J.; YOUNOS, C., ed. (1991) *Ethnopharmacologie. Sources, méthodes, objectifs*. Paris: Société Française d'Ethnopharmacologie & ORSTOM.
- FONT, P. (1961) *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor.
- GARNIER, P. (1987) *Les herbes, les arbres, les hommes. Leurs noms: comparaisons et corrélations*. Paris: Maloine.
- GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. (1981) *Ecológia y paisaje*. Madrid: H. Blume Ediciones.
- GONZÁLEZ-THJERO, M. R. (1989) *Investigaciones etnobotánicas en la provincia de Granada*. Facultat de Farmàcia. Universitat de Granada. [Tesi doctoral]
- GUZMÁN, M. A. (1986) *Investigación etnobotánica en el término municipal de Linares*. Facultat de Biología. Universidad de Granada. [Tesi de llicenciatura]
- LE FLOCH, E. (1983) *Contribution à une étude Ethnobotanique de la flore Tunisienne*. Tunis: Imprimerie Officielle de la République Tunisienne.
- LIEUTAGHI, P. (1991) *La plante compagne. Pratique et imaginaire de la flore sauvage en Europe Occidentale*. Genève: Conservatoire et Jardin botaniques de Genève; Alimentarium, Vevey & Musée d'histoire naturelle de Neuchâtel.
- MARTÍ, J. (1988b) "La medicina popular en Catalunya". *Anthropologica*, 3: 69-89.
- MARTÍNEZ, M. J. (1993) *Investigaciones etnobotánicas en el parque natural de Cabo de Gata-Níjar (Almería)*. Universidad de Granada. [Tesi de llicenciatura]
- MUNTANÉ, J. (1991) *Aportació al coneixement de l'etnobotànica de Cerdanya*. Universitat de Barcelona. Facultat de Farmàcia. [Tesi doctoral]
- NOGUÉ, J. (1983a) "El bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 2: 23-67.
- OBÓN, C. & RIVERA, D. (1991) *Las plantas medicinales de nuestra región. Agencia Regional para el Medio Ambiente y la Naturaleza*. Murcia: Editora Regional de Murcia.
- PALACÍN, J. M. (1983) *Las plantas en la medicina popular del Alto Aragón*. Facultat de Farmàcia. Universidad de Navarra. [Tesi de llicenciatura]
- PARADA, M. (1997) *Aportació al coneixement de l'etnoflora de l'Alt Empordà*. Universitat de Barcelona. Facultat de Farmàcia. [Tesi de llicenciatura]
- PERIS, J. B., STUBING, G. & VANACLOTXA, B. (1995) *Fitoterapia aplicada*. València: Col·legi de Farmacèutics de València.
- RAJA, D. (1995): *Estudis Etnobotànics a la comarca de la Segarra*. Universitat de Barcelona. Facultat de Farmàcia. [Tesi de llicenciatura]
- ROMBI, M. (1991) *100 plantes médicinales. Composition, mode d'action et intérêt thérapeutique*. Nice: Éditions Romart.
- SCHULTES, R. E.; REIS, S.V. ed. (1995) *Ethnobotany. Evolution of a discipline*. London: Chapman & Hall.
- SELGA, A. (1998) *Estudis etnobotànics a les Guilleries*. Universitat de Barcelona. Facultat de Farmàcia. [Tesi de llicenciatura]
- USHER, G. (1974) *A Dictionary of plants used by man*. London: Constable.
- VAN HELLEMONT, J. (1986) *Compendium de Phytothérapie*. Bruxelles: Association Pharmaceutique Belge.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1973) *El món rural a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VILLAR, L.; PALACÍN, J. M.; CALVO, C.; GÓMEZ, D.; MONTSERRAT, G. (1992) *Plantas medicinales del Pirineo aragonés y demás tierras oscenses*. 2a ed. Huesca: Diputación de Huesca.
- VIOJANT, R. (1949a) *El Pirineo Español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. (Edició facsímil 1989). Barcelona: Alta Fulla.